

Gábor Csilla

Az „utilitas” szempontjának értelmezéséről a 17. század magyar irodalmában

„... a mint hogy a lelkek javára igyekeztem egyengetni”¹

Ha a régi irodalom „elméletét” akarnók rekonstruálni, alapvetően a leginkább tankönyvszerű – vagyis iskolai tananyag lévén normatívnak tekinthető – retorikai, poétikai, esetleg logikai hagyaték vizsgálata látszanék célszerűnek. Kézenfekvő volt tehát, hogy a hetvenes években éppen ennek, az oktatásban előkelő helyet elfoglaló, mennyiségét tekintve pedig igen tekintélyes korpusznak a vizsgálatával kezdődött az irodalomelméleti, illetve irodalomtörténeti hagyomány feltárása.² A Bán Imre által kutatott és bemutatott irodalomelméleti kézikönyvek természetesen az antikvitás retorikai örökségének nyomdokain haladva kínáltak fogódzót, kívánták beavatni a szövegszerkesztés rejtelseibe és részleteibe a tanulóifjúságot, vizsgálatuk tehát igen fontos információkkal szolgálhatott az ókori retorikai hagyomány hazai, illetőleg – mint-hogy számos átvételről is szól a kutatás – európai recepcióját illetően. Ez a recepció pedig egyúttal normakövetést is jelent: a régi irodalom műfajai szigorúan szabályozottak, jól körülhatárolt elvárások szerint szerkesztődnek, adott, éppen a retorikai, poétikai, esetleg logikai kézikönyvek által összefoglalt követelményrendszer figyelembevételével. Maguk a konkrét írásművek tehát, az ékesszólás tana felől tekintve, eszerint nem lennének mások, mint az elmélet által támasztott követelmények gyakorlatba ültetése, azaz értelmezései, olykor pedig meglepő eredményekre vezető továbbgondolásai. Mivel azonban a 16–17. század hazai literatúrájában (a továbbiakban, amikor régi irodalomról beszélek, az általam tüzetesebben vizsgált időszakra, elsősorban a 17. század prózairodalmára gondolok) még nem alakult ki a rendszeres, önálló irodalomelméleti stúdium, a kiadványokban ezeket a műveket mintegy helyettesítő előszavak üzenetére kell támaszkodnunk. Átlapozva az 1600–1700 között készült magyar nyelvű kiadványok előszavait, a szerzőknek az írás céljáról, saját munkájuk célkitűzéséről, alkalmazott munkamódszereikről, olvasmányaikról és olvasóikról szóló gondolataival, olykor vallomásértékű, ám mindenképpen személyes megnyilatkozásaival találkozhatunk: az irodalomról való korabeli gondolkodás megannyi kis tükrével. Olyan szövegek ezek, amelyek egyfelől bepillantást engednek az írói munka rejtelseibe, esetenként műhelytitkaiba, másfelől pedig tekintettel vannak feltételezett befogadók elvárásaira, vagyis: érdeklődésére, műveltségi szintjére, gondolati és formai mélységek iránti fogékonyságára. A „kegyes olvasóhoz” címzett bevezető lapokba foglaltak tehát a 17. századi irodalomfogalom belső megértéséhez nyújtanak lényeges támpontokat. Ha ugyanis a kor kiadványainak csak egy igen kis, ám reprezentatív mintáját el akarnók készíteni, az anyag széles műfaji-tematikai skálán helyezkedne el: szerepelnének benne eredeti művek és fordítások (rajtuk a szerzők helyén a fordító neve feltüntetve, anélkül természetesen, hogy a kor szokásait tekintve plágiummal vádolható lenne, aki így járt el!), egyházi és világi tárgyú értekezések, vitairatok, elmélkedések, prédikációk katolikus és protestáns szerzők tollából, de nem hiányoznának a szépprózai művek sem. E „változatosság” okát az irodalomfogalom 17. századi viszonylagos differenciálatlanságában kell keresnünk, ám ennek hátterében jó, ha annál mélyebb okok után is kutatunk, mint amit ama nyilvánvaló közhely tartalmaz, hogy

¹ Magyar Benedek: *Orthodoxus Christianus az az Igaz vallásu keresztyén*. Nagyvárád 1651. RMK I. 855. *Az igasság szerető Olvasóhoz*.

² Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp. 1971.

ekkor még nem vált el egymástól egyértelműen és végérvényesen szépirodalom és tudomány, vallási és világi jellegű műveltség. A világszemlélet bizonyosfajta egységessége mellett – amely a különféle értékszférák egyidejű érvényesülését, szinkretizmusát eredményezi – észre kell vennünk és meg kell értenünk a maitól eltérő logikát, gondolkodásmódot, motivációkat.

És ha figyelembe vesszük az irodalomfogalom ilyenfajta tartalmi tágasságát, értékeket integráló jellegét, valamint azt a tényt, hogy az öncélú (mondhatjuk úgy is: önelvű) alkotásnak nincs még igazán létjogosultsága, de talán az igény sem jelentkezett még, ha mégis keresünk valamilyen többé-kevésbé általános érvénnyel bíró összetartó kategóriát, akkor azt bizonyos szempontból a *hasznosság*, elterjedt latin szóval az *utilitas* fogalmában határozhatjuk meg. Hiszen az írói működés sikerességét, hatékonyságát az szabta meg, hogy milyen mértékben volt képes befogadó közönségének lelki épülését előmozdítani, és ennek távlatában értékelődtek az írás további szándékai, a hasznosság elvével gyakorta szembeállított *gyönyörködtetés* (*delectas*) vagy az igazság kimondásának igénye, illetőleg az anyanyelvűség és az oktatásügy egyre akutabban jelentkező programjai.

A retorikai hagyományban csak közvetve van jelen a hasznosság követelménye, amennyiben a szónoki beszédet mint a meggyőzés – tehát a gondolkodás, ebből következően pedig az akarat megváltoztatásának – eszköztétélezi, a prédikáció történetében azonban a középkortól kezdődően lépten-nyomon rábukkanhatunk az egyébként bibliai gyökerekre (Iz 48, 17-re) visszavezethető igényre.³ Értelmezése, megközelítése is természetesen átalakult az idők folyamán, míg a 17. század erkölcsstani érdeklődésű homiletikai irodalmában megállapodott, etikai kategóriaként⁴ kezelődött, némileg háttérbe szorítva a tudományos vagy esztétikai jelentéslehetőségeket. Hiszen – Kenyeres Zoltán szavaival – nem annyira az „értékirodalom”, hanem inkább a „szükségletirodalom” vagy „sorsirodalom” áll az érdeklődés és értékelés homlokterében. Kenyeres gondolatainak alapját egy csupán részben jogosult, ezáltal nem tárgyalandó Káin-bélyeg adja, az ún. „kelet-közép-európaiság”, amely szerint az irodalom pillanatnyi kényszerhelyzetek szorításában értékek helyett inkább szükségletekkel kötelezte volna el magát hosszú ideig, a reformkori publicisztika feladatvállaló fölnövekedéséig.⁵ Anélkül, hogy „érték” és „szükséglet” mibenlétéről, dialektikájáról vagy a szükség értékteremtő erejéről akarnánk értekezni, annyit mindenképpen meg kell állapítanunk, hogy a szükségletek szorításának pozitív folyamánként a leírt szó erejébe vetett hit továbbra is őrzi pozícióit. Az a bizalom olvasható ki a szövegekből, hogy a nyomtatott könyv jobbá teheti a világot, más úton el nem érhető hasznot hajthat az országnak és a nemzetnek.

A továbbiakban tehát két úton érdemes vizsgálódnunk: az *utilitas* igényének teológiai-lelkiségi vonatkozásai, illetőleg konkrétan hiánypótló célkitűzései mentén. A hasznosság szempontja, a kimondott-leírt szó teremtő hatalmába vetett hit – az a meggyőződés, hogy általa az ember megváltozhat – természetesen kapcsolódik a *tanítás* problematikájához. Mivel pedig a tanítás a kor szóhasználatában nem föltétlenül és nem elsősorban ismeretek átadását jelenti, hanem az istenes életre vezető tapasztalatok megosztását, a témakör végső soron az üdvösség kérdéséhez kapcsolódik. Nem annyira intellektuális, mint inkább emocionális vonzatokkal (vigasztalás, bátorítás, buzdítás), ahogyan például Nagyari Józsefnél olvashatjuk: „... az nalam levő kicsiny kegyelem szerént az élet es halál, s felelem rettegés között jaro, bujdosó udvari s

³ Hadd hívjuk fel a figyelmet egyetlen példára, Gyöngyösi Gergely *Directoriumának* XI. fejezetére. = Sötér István (szerk): *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek*. Bp. 1981. 27–29.

⁴ Vö. Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világlkép*. Bp. 1979. 49.

⁵ Kenyeres Zoltán: *A lélek fényűzése*. Bp. 1983. 16–24.

tabori Ecclesiat vigasztalnam s tanétanám.”⁶ Vagy Margitai Péternél szembeötlik a lelki gyarapodás konnotációja: „az egy-ügyü Híveknek épületekre, szem eleiben bocsatottam, hogy így, nem csak szajamval es nyelvemvei, hanem az en vekony ertekem szerint, kezemvel-is epitsem az Urnak lelki Szőlőjét.”⁷ A szónak olyan, a ma használatoshoz igen közel álló értelmezése, amely Komáromi Csipkés Györgynél olvasható, kivételes esetnek számít, noha a végcéllal, az üdvösséggel kapcsolatban van: „Tanullyad ebben az té idvességednek utát; tanullyad vallasodat.”⁸ A könyv pedig, amelynek előszavában az iménti szavak olvashatók, az erkölcsi tanítás mellett a keresztyén hit alapvetését is nyújtja, így hát indokolt, amit az előljáró beszédben néhány sorral hátrább mond: „Vedd el ez kis könyvet, olvasd ez kis könyvet, vedd eszedben ugyan valóban, mit kellyen hinned, és mit kellyen cselekedned.”

És jóllehet e munkák az előszavakban (a gyakorta előforduló egyes szám második személyű megszólítások ellenére) feltételezett befogadói közösségként, kollektívumként tételeződnek, éppen az üdvösség, a „lelki haszon” személyes jellegének köszönhetően megnyilvánul az egyénileg, belülről végzett „nevelődés”, az önismeret nélkülözhetetlen voltának kimondása. Vásárhelyi Gergely több ízben is visszatér a kérdésre, amikor az önvizsgálat, az önreflexió esélyeit latolgatja. A „magad meg ismeretnek” nyilván „a bűnöknek el távoztatása” a célja, és „elmédnek csendessége” az egyik alapvető feltétele.⁹ Ha pedig eszmetörténeti összefüggéseket keressünk az esetleg meglepőnek látszó jelenségre, ezeket a trentói zsinat szellemében, még inkább a jezsuita rendet megalapító Loyolai Ignác ama reformtörekvéseiben fedezhetjük fel, amelyek formások helyett a benső megújulás, vallásos kultúra és elmélyültebb, ugyanakkor aktívabb vallásosság kialakítását célozták.¹⁰

A *hasznosság* kritikátörténeti igényének van egy másik, a gondolkodás- és eszmetörténeti kérdéskörtől látszólag eltérő – lehetséges, hogy sajátosan hazai? – komponense is, ez pedig a nagyon konkrét, gyakorlati, nagyon égető szellemi és művelődéstörténeti hiányosságok megszüntetésére irányuló törekvés. Sokszor és sokféle változatban visszatérő téma a könyv- és pap-hiány, illetve a papság képzetlensége, amely minden írással foglalkozó értelmiséginek közös gondja, és amely szó szerint átvehető, vagy az alkotó jellegű felhasználáshoz és továbbfejlesztéshez fogódzót nyújtó minták hozzáférhetővé tételét teszi nélkülözhetlenné. A témafelvetésekben rejlő részletezőbb és alaposabb kidolgozás lehetőségeire Pázmány Péter hívja föl a figyelmet prédikációinak a „keresztyén olvasókhöz” szóló ajánlásában: „A prédikátorok-eleibe pedig [...] annyi tanításokat és intéseket adtam, hogy, ha mit egy helyen mondtam, azt okossan más Vasárnap elő-hozzák, sok új predikációkat csinálhatnak.”¹¹ Debreceni Ember Pál elmélkedésgyűjteménye közzétételekor, az *Elöl-járó beszéd* tanúsága szerint „a szomorú, lelki pásztoroktól meg-fosztott gyülekezetekben nyögő szegény lelkek”¹² igényeit tartotta szem

⁶ Nagyari József, Apafi Mihály fejedelem udvari papja kéziratban maradt tábori prédikációit a kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrzi: *Nagyari József Prédikációi, 1685*. Mss 896. 2a.

⁷ Margitai Péter: *Az Isten törvényének az Szent Írás szerint való magyarázattya*. Debrecen 1617. RMK I. 473. *Ajánló levél*.

⁸ Komáromi Csipkés György: *Az keresztyen isteni tudomanyrak... rövid summaja*. Utrecht 1653. RMK I. 877. *Az kegyes olvasohoz*.

⁹ Vásárhelyi Gergely: *Christus követéséről*. Kolozsvár 1622. Az RMK nem jelzi.

¹⁰ L. bővebben Bitskey István: *i. m.* 16, 44–45.

¹¹ *Válogatás műveiből*. Szerk. Óry Miklós, Szabó Ferenc, Vass Péter. Bp. 1983. II. 13–14.

¹² Ember Pál: *Innepi Ajandekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Sikkus*. Kolozsvár 1700. RMK I. 1556. *Elöl-járó beszéd*.

előtt, és több más előszó szerzőjének véleményével összecsengően minden fenntartás nélkül számít olvasni tudó rétegekre.

Végül íme egy utolsó megfigyelés az égető gondokon való segíteni akarás, az írott szóban megjelenő használni tudás hitének kinyilvánítása kapcsán: vannak, akik a kötelező szerénység toposzát a munkára serkentésével kapcsolják össze. Vagy oly módon, mint Káldi György: „Hogy példát adnék azoknak, kiknek Isten több girát adott hogysesm énnékem,”¹³ vagy a bibliai üzenet kimeríthetetlen mélységei iránti hódolat ürügyén, továbbgondolkodásra serkentve, mint Alvinczi Péter: „Oly kimeríthetetlen kútfőnek tapasztaltam az Urnapi Evangeliomokat, hogy ha, nem ötven háromszor, hanem ötven ezerszer magaráztatnának egy egy esztendőben, mind ujab ujab tudomány származnék belőlök, és jobban jobban mutogatnak az mi Idvözítő Christusunkat.”¹⁴

Talán e rövid, teljességre egyáltalán nem, terjedelmi okok miatt rendszerességre is csak alig törekvő áttekintésből is kiderült, hogy a 17. század irodalmának, írásbeliségének értékhierarchiájában a központi helyet a *hasznosság* igénye-követelménye foglalja el. Ennek valójában nincs kidolgozott elmélete, éppen ezért igen tágan értelmezik: lelkeségi és teológiai vonatkozások éppúgy beletartozhatnak, mint a kultúraszervezés földhözragadtnak tűnő napi gondjai. E jelenség számos társadalmi és politikai, még inkább gondolkodástörténeti tényezővel magyarázható: az irodalomfogalom akkori egészen széles tartalmával, valamint a belőle következő tematikai, műfaji szinkretizmussal. Elmondható, hogy e kor nem ismeri az autonóm, „öncélú” irodalmat, ezért szán neki eszközszerpet, alárendelt funkciót az ember átalakításában.

E megállapítás azonban újra fölveti a kérdést: vajon létezik-e egyáltalán a teljesen önelvű irodalom? Avagy: nem alakulunk-e kicsit másokká, többekké minden egyes mű elolvasása után?

¹³ Káldi György: *Az Vasarnapokra-valo Predikazioknak Első Resze*. Pozsony 1631. RMK I. 601. *Elöl-járo Beszed*.

¹⁴ Alvinczi Péter: *Prédikáziói*. 2. rész. Kassa 1634. RMK I. 634. *Elöl Jaro Beszed*.